

Canet Afərinin və Kamran Afərinin

“Molla Nəsrəddin – yeni dövrün triksterinin* yaradılması (1906-1911)”

kitabına reseziya

(Janet Afary and Kamran Afary Mollā Nasreddin The making of a modern trickster (1906–1911), Edinburgh University Press, 2022)

Nigar Gözəlova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: nigar22@gmail.com

Əfsanəvi “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı 1906-cı ildə görkəmli Azərbaycan maarifçisi və yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən təsis edilmiş və qısa müddətdə Yaxın Şərq ölkələrinin həyatında əlamətdar ictimai-siyasi hadisəyə çevrilmişdi. Kəskin satirik şeirlər, məqalələr və karikaturlar jurnalı qısa müddətdə bütün Şərqdə ən populyar nəşrə çevirərək, bütöv bir nəslin təfəkkürünə təsir göstərmişdir. Despotizmə qarşı mübarizə, mütərəqqi islahatların həyata keçirilməsi, qadınların vətəndaş və siyasi hüquqları uğrunda mübarizə, təhsil məsələləri – Yaxın Şərqlin bu ilk satirik jurnalında qaldırılan problemlərin kiçik bir hissəsi idi. Sərt senzura və qadağalara baxmayaraq, jurnal 1931-ci ilə qədər nəşrini davam etdirmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının irsi təkcə Azərbaycanda yox, eyni zamanda İranda, Rusiyada və Orta Asiya ölkələrində ciddi tədqiqat obyektii olaraq qalmaqdadır. Yaxın Şərq üzrə tanınmış amerikalı tədqiqatçılar Canet Afəri və Kamran Afəri uzun illər ərzində “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalına həsr olunmuş monoqrafiya üzərində işləmişlər. “MOLLA NƏSRƏDDİN – yeni dövrün triksterinin yaradılması (1906-1911)” adlı araşdırma bu il Böyük Britaniyanın “Edinburgh University Press” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilib. Nəşr olunmuş monoqrafiya ingilisdilli ədəbiyyatda “Molla Nəsrəddin” həftəlik illüstrasiyalı satirik jurnalının janr formalarının və dil üslubunun rəngarəngliyinin, mövzuların orijinallığının, ideya-bədii xüsusiyyətlərinin əhatəli şəkildə tədqiq edilməsinə ilk cəhddir.

Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə müəlliflər “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranma dövrünü təfərrüatı ilə işıqlandırır, bölgə xalqlarının ortaq tarixi keçmişi ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin üstündən ehtiyatla keçməyə çalışırlar. Daha sonra jurnalın nəşrində bilavasitə iştirak etmiş və ya bu işdə əməyi olmuş bütün görkəmli şəxsiyyətlər haqqında bioqrafik məlumatlar verilir. Jurnalın ilk nömrələrinin nəşri məsələsi üzərində ətraflı dayanan müəlliflər jurnalın nəşrinə niyə məhz Tiflis (Tbilisi 1936-cı ildən) şəhərində başlanmışdır sualına cavab verməyə çalışırlar. Onlar belə qənaətə gəlirlər ki, maarifçilik, satira, dinin açıq tənqidi XX əsrin əvvəllərində yalnız Cənubi Qafqazın nisbətən müsəlman xurafatından uzaq və kosmopolitan şəhərində – Tiflisdə mümkün ola bilərdi.

İkinci hissədə jurnalın ədəbi əhəmiyyəti və jurnal redaktorlarının folklor personajının müasir obrazını canlandırmağa çalışdıqları üsullar araşdırılır. Molla Nəsrəddin obrazının folklor nümunələrində təəcəssümünü və onun Şərq xalqları ədəbiyyatında əks olunması məsələsinə ətraflı nəzərdən keçirən müəlliflər, folklor personajının hekayət dili ilə bağlı sualları da qaldırırlar. Lakin nədənsə, tədqiqatçıların diqqətini bu ilk türk satirik nəşrinin, bütün türkdilli satirik mətbuatın inkişafına təsiri məsələsi cəlb etməmişdir. Eyni zamanda, araşdırma müəllifləri qeyd edirlər ki, dövrü nəşr dünyəvi təhsili, ailə islahatlarını və qadınların mənafeələrinin qorunmasını təşviq edir, müsəlman qadınların hüquqsuzluğunun, məzlum vəziyyətinin yolverilməzliyinə diqqət yetirir. Tədqiqatın müəllifləri gender məsələlərini ətraflı araşdıraraq, qadınların bərabərliyi və təhsili, onların ailədə rolu haqqında fikirləri bəzən ehtiyatla, bəzən də fəal şəkildə təbliğ edən jurnalın redaktor və rəssamla-

* Trikster gülüş yarada bilən bacarıqlı surətin xüsusi bir növüdür, onun əsas cəhəti kələkbazlıq edərək öz məqsədinə nail olmasıdır

rının istifadə etdiyi metodları ətraflı təhlil edirlər. Müəlliflər jurnalın xüsusi xidmətləri kimi o faktı da qeyd edirlər ki, nəşrin səhifələrində nəinki qadınların mənafehlərinin qorunmaması tənqid edilir, həm də yayılmış, lakin gizli qalan cinsi təcrübələr və s. ifşa edilirdi. Maraqlıdır ki, müəlliflər jurnalı "qadın hüquqlarının çempionu" adlandırırlar və iddia edirlər ki, ona qədər heç bir dövrü nəşr bu problemləri "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktorları qədər kəskin, ardıcıl və müntəzəm şəkildə işıqlandırmayıbdır.

Müəlliflər jurnalın səhifələrində izlənilən dini tənqidlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Onlar jurnal redaktorlarının bir çox müqəddəs şeə ayinlərini, o cümlədən Məhərrəmlik ayı zamanı özünə iş-gəncə hallarının daim tənqid etdiklərini qeyd etməklə yanaşı, jurnalın dinə qarşı çıxışı etdiyini iddia etməyin də düzgün olmadığını vurğulayırlar. Əksinə, müəlliflərin fikrincə, bu, jurnal redaktorlarının, müsəlman regionunda dini ehkamları müasir sosial normalar, o cümlədən gender bərabərliyi baxımından yenidən nəzərdən keçirmək cəhdi, yəni bir növ dini reformasiya cəhdi idi.

Nəhayət, tədqiqatın üçüncü hissəsi jurnalın bədii tərtibatına töhfəsinə və Avropa karikatura ənənələrinin, xüsusən Fransisko Xose de Qoya və Onore Domyenin yaradıcılığının jurnala nə də-rəcədə təsir göstərdiyinə həsr edilmişdir. Müəlliflər vurğulayırlar ki, çoxsaylı illüstrasiyalar sayəsində "Molla Nəsrəddin" jurnalı Cənubi Qafqazda, İranda və digər qonşu müsəlman ölkələrində hakimiyyət, din, təhsil və gender problemləri ilə bağlı mütərəqqi ideyaları yaya bildirdi. Jurnalın karikaturaları böyük təsir gücü ilə fərqləndirildilər. İnanılmaz həyat situasiyalarını canlandıran rəsəmlər canlı bədii obrazlarda dövrün aktual problemlərinə toxunurdular. Müəlliflər qeyd edirlər ki, illüstrasiyalı satirik jurnalın formatının əsasən Avropadan götürülməsinə baxmayaraq, məşhur folklor personajı Molla Nəsrəddin obrazı nəşrin redaktorlarına həmin dövrdə cəmiyyətdə hökm sürən təfəkkür və mədəniyyət sərhədlərini aşmağa imkan vermişdi. Mövcud sosial gerçəkliyin iki-üzürlülüyünü folklor personajının köməyi ilə ifşa etməklə, öz tənqidlərini müsəlman mühitinin içindən gələn səs kimi təqdim etməklə, jurnalın redaktorları cəmiyyətin geniş təbəqələri arasında nüfuz və uğur qazanmaq fürsətlərini xeyli artırmışdılar.

Girişdən aydın olur ki, bu tədqiqat, müəlliflərin qarşılarına qoyduqları böyük vəzifənin yalnız birinci hissəsidir. Tədqiqatlarının ikinci cildində müəlliflər İranda baş verən inqilabi proseslərin (1906-1911) jurnalın səhifələrində necə əks olunduğunu, həmçinin müəlliflərin özlərinin qeyd etdikləri kimi, "İran mədəniyyətinin Azərbaycan dövrü nəşrinə təsirini" izləmək niyyətindədirlər. XX əsrin əvvəllərində "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın Şərqi ictimai, siyasi həyatında baş verən proseslərə toxunulurdu. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini inkar etmədən biz hər halda hesab edirik ki, məhz "Molla Nəsrəddin" jurnalı yeni ictimai-ədəbi mühitin formalaşmasının əsasını qoymuş, və təkcə Azərbaycan demokratik mətbuatının deyil, həm də həmin dövrdə İranın ictimai-siyasi mühitinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, 1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk nömrəsi çıxdıqdan cəmi bir neçə ay sonra Təbrizdə "Azərbaycan" satirik jurnalı çap olunmağa başladı; bundan başqa, 1907-1908-ci illərdə Tehranda "Suri-İsrafil" jurnalı, 1907-1912-ci illərdə isə Rəştə "Nəsimi-Şimal" jurnalı işıq üzü gördü və s.

Müəlliflər Canet Afəri və Kamran Afərinin Azərbaycan satirik mətbuatı ilə bağlı araşdırmaları bu jurnalın bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatına, mədəniyyətinə və mətbuatına böyük təsir göstərdiyini təsdiq edir. Təkcə faktlarla deyil, həm də nəzəri mülahizələr və fikirlərlə zəngin bu monoqrafiya XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə cəmiyyətin modernləşməsi prosesini və mexanizmlərini daha dərinə və ətraflı öyrənməyə və dəyərləndirməyə kömək edəcək. Əminliklə demək olar ki, monoqrafiya mövzuya bağlı ingilisdilli ədəbiyyatda nəşr olunmuş fundamental və əhatəli tədqiqatlardan biridir.